

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อความสำเร็จของเกษตรกรผู้ผลิตผักปลอดสารพิษ ตำบลแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนที่มีผลต่อความสำเร็จในการผลิตผักปลอดสารพิษ และศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตผักของเกษตรกรผู้ประสบความสำเร็จในตำบลแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ผู้ศึกษาได้รวบรวมข้อมูลจากเอกสารตำรางานศึกษาที่เกี่ยวข้องและแบบบันทึกภาคสนาม การสังเกตทั้งที่มีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การใช้แบบสัมภาษณ์ทั้งที่มีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง รวมทั้งการสนทนาพูดคุยและใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้านจนสามารถได้ข้อมูลที่ครบถ้วน ซึ่งผลการศึกษาพอสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. ปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนที่มีผลต่อความสำเร็จในการผลิตผักปลอดสารพิษ

ผลการศึกษาปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกชุมชนที่มีผลต่อความสำเร็จ สามารถสรุปให้เห็นถึงปัจจัยต่าง ๆ อย่างชัดเจน ประกอบด้วย ปัจจัยหลัก 2 ประการ คือ (1) ปัจจัยภายในชุมชน ได้แก่ ลักษณะนิเวศนิเวศของชุมชน คือ ผลกระทบจากเกษตรกรรมแผนใหม่ ทำให้พื้นที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์กลับแห้งแข็งและพืชเจริญเติบโตได้ไม่ดี และในพื้นที่ลาดชันถูกน้ำฝนชะล้างหน้าดิน ทำให้หน้าดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับพื้นที่ ๆ มีจำกัดของเกษตรกร ทำให้เกษตรกรรมทางเลือกเป็นหนทางเดียวที่จะช่วยให้ระบบนิเวศและความเป็นอยู่ของเกษตรกรในชุมชนดีขึ้น และประสบความสำเร็จระบบสังคมในชุมชนที่มีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ทำให้แนวความคิดเกษตรกรรมทางเลือกแพร่ไปตามสายสัมพันธ์นี้ด้วย และองค์กรชาวบ้านได้สนับสนุนเกษตรกรรมทางเลือกไปสู่การพัฒนาหมู่บ้านที่ยั่งยืน (2) ปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ กระแสการพัฒนาหลักของประเทศ ทำให้เกิดปัญหาและผลักดันให้เกษตรกรหาทางเลือกใหม่ ๆ ซึ่งได้แก่ เกษตรกรรมทางเลือกระบบการตลาดของเกษตรกรที่เน้นการซื้อขายในชุมชน และมีรายได้ตลอดคือสารมวลชนได้รับการสนับสนุนจากภายนอกด้วยการเข้าไป

ส่งเสริมในชุมชน การแลกเปลี่ยนเชื่อมความรู้กับภายนอกชุมชน โดยการอบรมสัมมนาประชุมตาม โอกาสที่อำนวย ซึ่งทั้ง 2 ปัจจัยนี้ต่างมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ในการศึกษาปัจจัยภายในและภายนอกที่ก่อให้เกิดความสำเร็จและผลักดันการผลิตของเกษตรกรให้ประสบความสำเร็จ

2. การเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตของเกษตรกรผู้ผลิตผักปลอดสารพิษ

ระบบการผลิตของชุมชนบ้านป่านอด้งเดิมมีการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่เน้นเพื่อการยังชีพ ผลผลิตที่ได้พอกินพออยู่ ถึงแม้ว่าจะมีการหักล้างถางป่าอยู่บ้างแต่ก็เป็นการนำมาใช้ประโยชน์ที่จำเป็น ทำให้ป่ายังคงมีเหลืออยู่จำนวนมาก ไม่เป็นผลกระทบต่อชุมชน ต่อมาชุมชนได้เริ่มเข้าสู่การผลิตเพื่อการขายและเปลี่ยนมาเป็นระบบเกษตรแผนใหม่ ต้องใช้เทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาช่วยในการผลิต ทำให้เกิดการลงทุนที่เพิ่มมากขึ้นด้วย ผลผลิตที่ได้ไม่สามารถช่วยได้ในด้านของรายได้ อีกทั้งยังมีผลเสียต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม ป่าไม้ถูกทำลายส่งผลกระทบต่อชุมชนที่เกิดภาวะความแห้งแล้ง น้ำในลำห้วยเหือดแห้งไป ชุมชนจึงได้ตระหนักถึงคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม จึงได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในชุมชนเกิดขึ้น มีเกษตรกรบางกลุ่มได้หาทางออกและได้นำแนวคิดเกษตรทางเลือกมาใช้ โดยมีการศึกษาและทดลองด้วยตนเอง ขณะเดียวกันได้มีการรวมกลุ่มขึ้น ผลที่ได้คือการผลิตในระบบเกษตรกรรมทางเลือกไม่เป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ผลิตและผู้บริโภค รวมทั้งไม่เป็นการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีกด้วย

ระบบการผลิตของชุมชนส่วนใหญ่ยังทำการผลิตในรูปแบบของเกษตรแผนใหม่ ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรกลุ่มหนึ่งได้เริ่มหันมาเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทางการเกษตร โดยเกิดขึ้นในลักษณะที่เป็นทางออกของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากระบบเกษตรแผนใหม่ มุ่งเน้นการผลิตแบบพึ่งตนเอง ใช้รูปแบบการผลิตที่มีความหลากหลาย ผสมผสาน ในการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของเกษตรกรมีสาเหตุสำคัญอยู่ คือ สาเหตุที่เป็นแรงผลักดัน และ แรงจูงใจ

ดังนั้นที่ผ่านมาเกษตรกรจึงได้นำเอารูปแบบการผลิตแบบเกษตรทางเลือกโดยพิจารณาถึงความเหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชน มีอยู่ 2 รูปแบบคือ 1) รูปแบบเกษตรอินทรีย์ ได้แก่ การใช้สมุนไพรในการป้องกันกำจัดแมลงศัตรูพืช การปลูกไม้พุ่มตระกูลถั่วป้องกันการทำลายของดิน (แนวระดับ) 2) ไร่นาสวนผสม

ทั้งนี้การเกษตรมีระบบความคิด ความเชื่อ ต่อระบบการผลิตแบบเกษตรทางเลือกว่าเป็นทางออกให้ตนเองได้เพราะเป็นการผลิตที่ใช้ต้นทุนต่ำ ชีวิตปลอดภัยจากสารพิษ ทำให้มีสุขภาพร่างกายที่ดี ลดหนี้สิน มีความมั่นคงในอาชีพและรายได้ มีครอบครัวที่เป็นสุข ลดความโลภ ไม่เป็นการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และได้โอกาสแบ่งปันสิ่งที่ดีและมีคุณค่าต่อสังคม

ความสำเร็จของเกษตรกรเหล่านี้ได้รับการยอมรับและสนับสนุนเผยแพร่โดยองค์กรพัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่ขององค์กรรัฐบาลบางส่วน ทำให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรทางเลือกที่ถือว่าเป็นกระบวนการทางสังคมที่เอื้อให้เกิดเศรษฐกิจทางเลือก ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านและชุมชนเป็นศูนย์กลาง มีรากฐานอยู่บนประสบการณ์จริง สังคมวัฒนธรรม และระบบนิเวศของผู้คนในชุมชนนั้น

อภิปรายผล

การที่เกษตรกรได้หันมาเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากเกษตรกรรมแผนใหม่มาเป็นระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือก มีการเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวมาสู่การผลิตแบบหลากหลาย จากการผลิตภายในนอกแล้วหันมาพึ่งพาปัจจัยการผลิตที่พึ่งตนเอง และปัจจัยในท้องถิ่น สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากนโยบายของรัฐบาลที่มีการส่งเสริมการผลิตเพื่อขายและส่งออก มีการนำเข้าปัจจัยการผลิต การพัฒนาปัจจัยพื้นฐานและการส่งเสริมกลุ่มต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่ชีวิตและสังคมมนุษย์เหลือคณานับ ซึ่งจะเห็นได้อย่างน้อย 8 ขั้นตอนคือ 1) ระบบการผลิตเกษตรกรรมแผนใหม่นี้กระตุ้นกิเลสและความโลภ 2) มีชีวิตที่กระแทกกระทั้น รุนแรงและโดดเดี่ยว 3) ดินเสื่อมคุณภาพ 4) การลงทุนสูง 5) ขายผลผลิตได้ในราคาต่ำ เป็นธุรกิจที่ขาดทุน 6) เป็นหนี้สินทำให้เสียกรรมสิทธิ์ที่ดิน 7) เกษตรกรต้องทำงานหนักมากขึ้น ในที่สุดทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ล้มละลายทางเศรษฐกิจพึ่งตนเองไม่ได้ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายไป

การเปลี่ยนแปลงทางการผลิตของเกษตรกร เริ่มจากการเรียนรู้ในด้านการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือกอย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2535 โดยในช่วงแรก ๆ จะเริ่มต้นจากการศึกษาดูงานการฝึกอบรม การสัมมนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกันของกลุ่มเกษตรกร นอกจากนั้นช่วงปี 2535-2538 ได้มีการจัดอบรมโดยใช้ตัวแทนของกลุ่มเกษตรกรในชุมชนร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนอื่น ๆ เช่น สำนักงานการเกษตรภาคเหนือ กลุ่มชุมชนเองในเรื่องของการผลิตแบบเกษตรกรรมทาง

เลือกรูปแบบ ต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลทำให้ระบบความคิด ความเชื่อของเกษตรกรได้รับความเชื่อมั่นในทางเลือกที่ได้เปลี่ยนระบบการผลิตขึ้นมาได้อีกระดับหนึ่ง และหลังจากนั้นเกษตรกรได้เริ่มที่จะเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตในไร่นาของตนเอง โดยได้มีการปรับเปลี่ยนทัศนคติและเทคนิควิธีการ มีการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ สามารถยังชีพได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง ไม่มีฝืดเคืองยากไร้หรือเป็นหนี้สิน พึ่งตนเองได้ทางสติปัญญาในการที่จะดำเนินชีวิตโดยอาศัยวิจารณญาณของตนเองอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงไม่ถูกผู้อื่นครอบงำ กำหนดหรือมีชีวิตขึ้นกับวัตถุแต่อย่างใด สามารถมีความสุขจากภาวะภายใน ดังคำกล่าวของ มาชาโนบุ ฟูกุโอะกะ ได้กล่าวว่า “เป้าหมายสูงสุดของเกษตรกรไม่ใช่การเพาะปลูกพืชผลแต่ คือ การบ่มเพาะความอุดมสมบูรณ์แห่งความเป็นมนุษย์” (ฟูกุโอะกะ 2535, หน้า 35)

เมื่อเกษตรกรได้รับความรู้เข้าใจในด้านการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือก โดยผ่านกระบวนการศึกษาโดยตรงจากการฝึกอบรม การร่วมแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ รวมทั้งรับทราบข้อมูล ข่าวสารที่มีการเผยแพร่ รณรงค์ ที่สำคัญคือ ประสบการณ์โดยตรงที่เกษตรกร ชุมชนได้รับมาด้วยตนเอง ปัจจุบันเกษตรกรได้ตระหนักถึงปัญหาต่างๆ เกษตรกรจึงพร้อมกันที่จะมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาร่วมกัน ระบบการผลิตแบบเกษตรทางเลือกจึงเป็นทางเลือกของเกษตรกร ที่มีพื้นฐานความคิด ความเชื่อ ในคุณค่าระบบการผลิตดังกล่าวว่าเป็นทางออกที่ดีและเหมาะสม เพราะว่า เป็นระบบที่ทำให้มีชีวิตที่ปลอดภัย มีความมั่นคงในอาชีพและรายได้ มีอาหารบริโภคไม่ขาดแคลน ลดความโลภ ลดหนี้สิน มีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข ไม่ทำลายธรรมชาติ มีโอกาสถ่ายทอดสิ่งที่ดีมีคุณค่าให้บุคคลอื่น

ด้วยความคาดหวังและเชื่อมั่นในทางเลือกของเกษตรกรเพราะสอดคล้องกับความคิดของตนเอง ไม่เป็นภัยต่อธรรมชาติ มีตัวอย่างให้เห็นในความสำเร็จของคนอื่น ที่เคยประสบปัญหาคลายคลึงกันมาก่อน ที่สำคัญเกษตรกรได้ทดลองทำแล้วจึงมีความเชื่อมั่นว่าเป็นทางเลือกที่ถูกต้องแล้วสำหรับตนเอง ส่วนด้านการตลาดก็เชื่อว่าสามารถรับซื้อผลผลิตได้เนื่องจากเป็นผลผลิตที่ท้องถิ่นต้องการซึ่งเป็นการสร้างความมั่นใจทางด้านรายได้ แม้ว่าตนเองไม่ได้มีส่วนในการกำหนดราคาก็ตาม ผลผลิตทุกอย่างที่ใช้ในการบริโภคมีอยู่ในไร่นา จึงไม่กระทบต่อรายจ่ายของครอบครัว เป็นผลทำให้รายได้เพิ่มขึ้นจากการเก็บออมได้ด้วย ทั้งนี้ส่วนหนึ่งมาจากกระแสความต้องการบริโภคผลิตภัณฑ์ปลอดภัย กระแสของสิ่งแวดล้อมโลกและระบบตลาดที่เอื้อผลประโยชน์กับเกษตรกร ความสนใจต่อกระบวนการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือกได้ผลักดันให้เกษตรกรบ้านป่านอดได้ลงมือปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไร่นาด้วยระบบการผลิตแบบใหม่ โดยการใช้รูปแบบการผลิตที่เหมาะสมและสอดคล้อง

กับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตนเองและชุมชน รูปแบบการผลิตบางอย่าง ก็ได้รับการตอบสนอง จากชุมชนได้เป็นอย่างดีทำให้เกิดการขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว ในบางรูปแบบก็ต้องใช้เวลาในการ เปลี่ยนแปลง ช่วงระยะแรกการเรียนรู้เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตและการต่อสู้ต่อกับ ทัศนคติและความคิดที่ไม่เห็นด้วยของเพื่อนบ้านก่อนข้างจะต้องใช้ความอดทนสูงแต่ในภาพรวมของ การขยายตัวด้านระบบการผลิตเกษตรทางเลือกในปัจจุบันนี้การขยายตัวเพิ่มมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของเกษตรกรในชุมชนบ้านป่าอศของกลุ่มเกษตรกรเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งเริ่มจะเป็นไปในลักษณะของความพยายามที่จะพึ่งตนเองในวิธีการผลิตด้วยวิธีช่วยเหลือคน เองให้มากที่สุดและประสานความร่วมมือกับผู้อื่นที่อยู่ในสถานการณ์ปัญหาเดียวกัน ทั้งนี้เป็นการพึ่ง ตนเองในระดับแรกที่มีการผลิตพอเลี้ยงชีพ เป็นการผลิตทุกอย่างเฉพาะพอกินพอใช้ อาศัย ทรัพยากรธรรมชาติ เกษตรกรมีการลดละการพึ่งพาปัจจัยการผลิต เปลี่ยนฐานจากการผลิตในรูปแบบ ของไร่นาสวนผสมผลิตเพื่อกินไม่ใช้เพื่อขาย เป็นการผลิตที่ตอบสนองตนเองและไม่อยู่ในกลไกของ ตลาดโดยพยายามมองว่าผลผลิตอย่างเกี๋ยกูดอีกหนึ่งได้้อย่างไรเกิดวัฏจักรการเกี๋ยกูดของกลไก ธรรมชาติ

ระบบการผลิตแบบเกษตรทางเลือกของชุมชน ในชนบทเป็นไปในลักษณะที่มีพื้นฐานของ ระบบการผลิตหรือการทำมาหากิน ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันที่ประกอบไปด้วยเครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่มีระบบทางความเชื่อประกอบด้วยศาสนา คุณค่าและพิธีกรรม ที่ถือ ว่าเป็น โครงสร้างของชุมชนที่มีความพิเศษเหมือนชุมชนอื่น ๆ ในการเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิต ของเกษตรกรทางเลือก ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่ย่อมมีผลกระทบถึงกัน และกันเสมอ ซึ่งไปสอดคล้องกับความคิดของ อานนท์ อาภาภิรมย์ (อ้างใน อุ่แก้ว 2534, หน้า 95 – 96) ที่ได้กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมี 4 ประการคือ 1) การเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ เช่น ความเสื่อมของดิน ความแห้งแล้ง สิ่งเหล่านี้ได้กระตุ้นให้มนุษย์ประดิษฐ์สิ่งใหม่ ๆ เพื่อควบคุม การผันแปรดังกล่าว เช่น การผลิตปุ๋ยเพื่อส่งเสริมเพื่อส่งเสริมคุณภาพของดิน สิ่งเหล่านี้ทำให้วิถีชีวิต หรือวัฒนธรรมของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป 2) ความเปลี่ยนแปลงในความต้องการของมนุษย์ 3) การ เปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เช่น ประชากรเพิ่มขึ้นมีการ อพยพแรงงาน 4) การแลกเปลี่ยนหยิบย่นวัฒนธรรม เนื่องจากการติดต่อสื่อสารกันอยู่ตลอดเวลา ยิ่งปัจจุบันการติดต่อสื่อสารเจริญมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงหยิบย่นวัฒนธรรมจึงเป็นไปได้อย่างกว้าง ขวาง นอกจากนี้ยังไปสอดคล้องกับแนวความคิดของ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2531 หน้า 233)

ที่กล่าวถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะมีอยู่ 2 ลักษณะคือ 1) การเปลี่ยนแปลงที่มาจากแหล่งภายในระบบสังคม เมื่อเกิดสมาชิกภายในระบบสังคมประคิษฐ์และเผยแพร่นวัตกรรมเอง โดยไม่ได้รับอิทธิพลจากแหล่งภายนอกหรืออาจเกิดจากที่คนภายนอกระบบสังคมชี้ให้เห็นคนภายในระบบสังคม เป็นปัญหาและความจำเป็นที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงแต่ไม่มองวิธีการที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง 2) การเปลี่ยนแปลงที่มาจากแหล่งภายนอกของระบบสังคมเกิดขึ้น เมื่อคนภายนอกระบบสังคมมีอิทธิพลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเหล่านี้ อาจเกิดขึ้นทั้งระบบสังคม โดยสังคมยอมรับหรือปฏิเสธการเปลี่ยนแปลงหรือเกิดขึ้นในระดับปัจเจกบุคคล เกิดจากการยอมรับหรือปฏิเสธการเปลี่ยนแปลง

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยพิจารณาจากปัจจัยที่มาจากภายนอก เช่น บทบาทของรัฐ ระบบทุนนิยม ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปธรรม ได้แก่ การสร้างถนน เขื่อน ไฟฟ้า การพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงชนิดของสายพันธุ์และรูปแบบการผลิต ในขณะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายในชุมชนซึ่งอาจหมายถึงกลุ่มหรือองค์กรชาวบ้าน บทบาทของผู้นำ เป็นต้น เกษตรกรเหล่านี้มีความเข้าใจว่าการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือกไม่ได้เกิดจากพลังจากภายนอกแต่ฝ่ายเดียว แต่เป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างพลังภายนอก และพลังภายในชุมชน ทั้งนี้เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงมากระทบด้านใดด้านหนึ่งย่อมมีผลทำให้องค์ประกอบ ด้านหนึ่ง ด้านใดของชุมชนเกิดการเคลื่อนไหว

ความเคลื่อนไหวของกลุ่มเกษตรกรเล็ก ๆ เหล่านี้ได้มีขบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและขยายออกไป มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องไปตามสถานการณ์และความเหมาะสม มีการขยายเครือข่ายออกไปสู่ชุมชนอื่นและมีการจัดรวมกลุ่มหรือองค์กรมากขึ้น มีรูปแบบของการผลิตที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละท้องถิ่นแต่ก็มุ่งสู่การผลิตที่ยั่งยืน ผู้ศึกษาคาดว่าระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือกนี้น่าจะเป็นระบบการผลิตที่สำคัญระบบหนึ่งสำหรับเกษตรกรในอนาคต ที่นับว่าเป็นทางออกที่เป็นไปได้ในการแก้ปัญหาวิกฤตของการพัฒนาในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะกับเกษตรกรรายย่อยไม่ว่าจะเคยประสบกับปัญหาจากการผลิตแผนใหม่ที่ใช้สารเคมีมากถูกเอาเปรียบมาโดยตลอด หรือเป็นเกษตรกรรายย่อยที่ไม่มีทางเลือกที่ดีกว่านี้ในการผลิตทางการเกษตร เนื่องจากไม่มีที่ดินมากพอ หรือขาดปัจจัยการผลิตที่ดีที่เอื้อต่อการผลิตที่มีประสิทธิภาพ เช่น ดินไม่อุดมสมบูรณ์ ขาดแคลนน้ในการเพาะปลูก การผลิตในระบบเกษตรกรรมทางเลือกยังเป็นทางออกที่มีผลดีต่อสภาพของจิตใจ สุขภาพร่างกายของผู้ผลิต ผู้บริโภค ที่สำคัญคือไม่เบียดเบียนและทำลายสภาพแวดล้อม

ดังนั้นผู้ศึกษาใคร่ขอเสนอให้หน่วยงานต่าง ๆ เข้าของภาครัฐและองค์กรเอกชนที่เกี่ยวข้องในงานพัฒนา ควรที่จะหันมาให้ความสำคัญและให้การสนับสนุนระบบการผลิตเกษตรกรรมทางเลือกนี้อย่างจริงจัง และต่อเนื่องให้มากยิ่งขึ้น โดยต้องพิจารณาถึงความเหมาะสมที่ถือเอาสังคม วัฒนธรรมของชุมชน เป็นหลักสำคัญ

ข้อเสนอแนะ

1. จากผลการศึกษา พบว่าเกษตรกรรมทางเลือกเป็นระบบที่เหมาะสมในการเผยแพร่แนวคิดให้กับเกษตรกร โดยเฉพาะรายย่อย ที่ได้รับผลกระทบจากการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่ ที่ต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการให้การศึกษาที่ค้ำเน้นในเรื่องแนวคิด เทคนิคที่เหมาะสมกับท้องถิ่น ความเชื่อของคุณค่าเกษตรกรรมทางเลือก ทั้งนี้ต้องทำควบคู่ไปกับการปฏิบัติให้เห็นจริงในชุมชน ซึ่งทั้งหมดนี้ต้องสอดคล้องกับวิถีชีวิตของเกษตรกรและชุมชน

2. ควรสนับสนุนให้เกษตรกรที่มีความสามารถ คล่องตัวเป็นตัวแทนของผู้นำการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตแบบทางเลือก ให้ขยายแนวความคิดในชุมชนเพื่อใช้ในการพัฒนากลุ่มหรือเครือข่ายของเกษตรกรรมทางเลือกได้ดี

3. เกษตรกรรมทางเลือกเป็นทางออกที่เป็นไปได้มาก สำหรับเกษตรกรรายย่อยในชนบท ซึ่งควรจะมีการสนับสนุนอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะความรู้ในเชิงวิชาการ เทคนิค วิธีการ ที่มีความเหมาะสมกับฐานะเศรษฐกิจ และสังคมและสภาพแวดล้อม ไร่ สวน ของเกษตรกรด้วย

4. ควรมีการทำงานร่วมกับเกษตรกรในทุกด้าน เช่น งานชุมชน งานบุญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อที่จะนำไปสู่การพัฒนาหรือปรับปรุงระบบการผลิตเกษตรกรรมทางเลือกของเกษตรกรที่มีพื้นฐานแนวคิดในเรื่องนี้อยู่แล้ว

5. ควรมีการทำแปลงสาธิตเกี่ยวกับระบบเกษตรกรรมทางเลือก ในรูปแบบใดก็ได้ ซึ่งแปลงสาธิตนั้นจะต้องเหมาะสมและเป็นพื้นที่ที่ทำกินของเกษตรกรในชุมชน โดยที่ตัวของเกษตรกรมีความพร้อมที่จะทำมากที่สุด ไม่คำนึงถึงผลเสียที่จะเกิดขึ้น นั่นคือ ต้องเป็นเกษตรกรที่ชอบทดลองด้วยตัวของเกษตรกรเองนอกจากนั้นแปลงสาธิตที่อาจจะต้องมีลักษณะที่ส่งเสริมระบบการผลิตแบบเดิมอยู่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอะไรมากนักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่แล้วให้เกิดประโยชน์และการส่งเสริมนั้นจะต้องไม่ส่งผลกระทบต่อผลผลิตในไร่สวนเดิมของเกษตรกร

6. ควรพาเกษตรกรไปแลกเปลี่ยนความคิดเห็นภายนอกชุมชน เพื่อเสริมโลกทรรศน์ที่มีอยู่แล้วของเกษตรกรอย่างน้อยก็ช่วงที่เป็นครั้งแรกที่มีการส่งเสริม แล้วปล่อยช่วงจังหวะเวลาที่เหมาะสมหลังจากที่เกษตรกรไปศึกษาดูงานมาครั้งแรก เพื่อให้เกษตรกรได้คิดทบทวนและตั้งคำถามให้กับตนเองและร่วมพูดคุยกับกับบุคคลอื่นที่ชุมชน ซึ่งเกษตรกรจะได้ไม่เกิดความรู้สึกว่าถูกบังคับให้ทำหลังจากไปดูงานมา วิธีการส่งเสริมแบบนี้ทำให้เกษตรกรเกิดความคิดที่จะหันมาทำระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมทางเลือกด้วยตัวของเขาเอง

7. โรงเรียนควรจัดการเรียนการสอนที่ฝึกให้นักเรียนศึกษาภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำเกษตรที่ไม่ใช้สารเคมีของชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ เพื่อให้นักเรียนได้ร่วมสร้างสรรค์ความรู้และมีความภาคภูมิใจในชุมชนของตน รวมทั้งฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนและพ่อแม่รวมทั้งผู้อาวุโสอื่น ๆ ในชุมชนได้ด้วย

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย

ควรมีการติดตามศึกษาความยั่งยืนของกรณีศึกษาเหล่านี้ รวมทั้งที่อื่นด้วยเพื่อนำมาปรับกระบวนการส่งเสริมการเกษตรให้สามารถประกันความยั่งยืนของการปฏิบัติเกษตรกรรมทางเลือก